

Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Σχολή Επιστημών Αγωγής

Κοινωνικό περιβάλλον και παραβατικότητα ανηλίκων
μία συνοπτική προσέγγιση μέσω της διερεύνησης των
χαρακτηριστικών και αιτιών του φαινομένου του σχολικού και
διαδικτυακού εκφοβισμού

Του μεταπτυχιακού φοιτητή Λιάκου Θεόδωρου

Εργασία για το μάθημα: «Ειδική εκπαίδευση έρευνες και σύγχρονες τάσεις»

Του Μεταπτυχιακού προγράμματος: «Ειδική Αγωγή και Εκπαίδευση»

Εισηγητής: Δρ. Καστανιάς Θεόδωρος

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	Σελ. 1
Ορισμοί και στατιστικά στοιχεία	1
α. Παραβατική συμπεριφορά	1
β. Εκφοβισμός – σχολικός εκφοβισμός	2
γ. Διαδικτυακός εκφοβισμός	3
Χαρακτηριστικά εκφοβισμού	3
α. Διαφοροποίηση φύλου - άμεσες και έμμεσες επιθέσεις	3
β. Κατηγοριοποίηση αντιδράσεων	4
γ. Εκφοβισμός εκπαιδευτικών	4
Σύντομη ανάλυση πιθανότερων αιτίων	4
α. Γενικά	4
β. Μίμηση-πρότυπα-μάθηση και ανταγωνισμός μία βιολογική προσέγγιση	5
γ. Ο ρόλος των ΜΜΕ και το διεθνές πολιτιστικό πρότυπο	5
Συμπεράσματα	7
Βιβλιογραφία	8

1. Εισαγωγή

Σε πολλές χώρες του κόσμου καταγράφεται μια συνεχής αύξηση στη παραβατικότητα των ανηλίκων. Αν και ο όρος παραβατικότητα συμπεριλαμβάνει μια σειρά από έκνομες ενέργειες, η βίαιη επιθετική συμπεριφορά και οι εγκληματικές ενέργειες παράγωγα αυτής, είναι που έχουν αυξηθεί δραματικά τις τελευταίες δεκαετίες.

Χαρακτηριστικότερη έκφανση του φαινομένου της επιθετικής συμπεριφοράς, τουλάχιστον όσον αφορά χώρες μη εμπόλεμες, αποτελεί ο λεγόμενος «σχολικός εκφοβισμός», ενώ τα μέγιστα στην πλέον πρόσφατη παρατηρούμενη αύξηση, φαίνεται να συμβάλει ο «διαδικτυακός εκφοβισμός» (Donegan R. 2012)

Τα αίτια του φαινομένου της (σχολικής) εκφοβιστικής συμπεριφοράς και της διαπιστωμένης ραγδαίας και ανησυχητικής αύξησης της (Στασινός Δ. 2020) είναι πολυδιάστατα, πολυσύνθετα και ποικίλουν στο χώρο και το χρόνο. Δεν είναι αποκομμένα από τα ευρύτερα κοινωνικά προβλήματα (Μαρκογιαννάκης Γ. και άλλοι. 2016), διαφοροποιούνται ποσοτικά και ποιοτικά από χώρα σε χώρα παρουσιάζουν όμως ισχυρούς κοινούς παρανομαστές, γεγονός που κατευθύνει την έρευνα για τα αίτια σε βασικά ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά όπως η μίμηση, σε παγκόσμια, αρνητικά, πολιτιστικά πρότυπα καθώς και στη παρεχόμενη έμμεσα ή άμεσα «δυνατότητα για άσκηση της επιθετικότητας στη καθημερινή πρακτική» (Στασινός, Δ. 2020).

Στη παρούσα εργασία επιχειρείται μια προσέγγιση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών του φαινομένου της επιθετικότητας στο σχολικό περιβάλλον και το διαδίκτυο που αποτελούν τις μαζικότερες εκφράσεις της παραβατικότητας ανηλίκων, ενώ καταβάλλεται και μια προσπάθεια αναφοράς στα κυριότερα αίτια του φαινομένου καθώς και η κατανόηση και αναγνώριση αυτών αποτελεί το πρωταρχικό βήμα αντιμετώπισης. (Donegan R. 2012).

2. Ορισμοί και στατιστικά στοιχεία

α. Παραβατική συμπεριφορά

Ως «παραβατική», νοείται μία συμπεριφορά που αποκλίνει από το νομικό πλαίσιο και τους θεσμικούς κανόνες μιας χώρας, ενώ συμπεριφορές ασύμβατες με τις πολιτιστικές και κοινωνικές αντιλήψεις μια περιοχής, χαρακτηρίζονται αρχικά, ως «προβληματικές». Στη καθημερινή όμως πρακτική συχνά τα όρια μεταξύ του

προβληματικού – εν δυνάμει παραβατικού και παραβατικού δεν είναι ευδιάκριτα ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ανήλικους. Οι ορισμοί ενδεχομένως προσδιορίζουν το μέγεθος και τη σοβαρότητα της συμπεριφορικής παρέκκλισης, το ουσιώδες όμως είναι πως· εκλαμβάνονται ως απειλή στην ασφάλεια, τη σταθερότητα και τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες όπως αυτές εκδηλώνονται στο χώρο και το χρόνο (Στασινός Δ. 2020).

β. Εκφοβισμός – σχολικός εκφοβισμός

Οι παραβατικές συμπεριφορές ανηλίκων ταυτίζονται, συνήθως, με κάποιας μορφής άσκησης βίας όπως αυτής του σχολικού εκφοβισμού που έχει πάρει ανησυχητικές διαστάσεις τα τελευταία χρόνια· «ο όρος εκφοβισμός αναφέρεται σε μια σκόπιμη, στοχευμένη και σταθερά επαναλαμβανόμενη επιθετική συμπεριφορά που μπορεί να πάρει διάφορες μορφές (άμεσες ή έμμεσες) και έχει στόχο τη πρόκληση στα θύματα, συγκεκριμένων συναισθηματικών αντιδράσεων (άγχος, πόνο, φόβο, απελπισία) και κοινωνικών επιπτώσεων (αποκλεισμός από παρέες, μαθησιακή αποτυχία)» (Olweus D. 1993 από Κουρκούτα Η. & Κοκκιάδη Μ. 2015).

Βασικό χαρακτηριστικό του αποτελεί η ασυμμετρία δύναμης ανάμεσα στο θύτη και στο θύμα. Η αδυναμία δηλαδή του θύματος να αμυνθεί λόγω αντικειμενικών ή υποκειμενικών παραγόντων που δίνουν στο θύμα την αντίληψη της υπεροχής του θύτη. (Olweus, D. 1993 από Κουρκούτας Η. & Κοκκιάδη Μ. 2015)

Ο σχολικός εκφοβισμός έχει αναγνωρισθεί ως πολύ σοβαρό πρόβλημα στις ΗΠΑ τον Καναδά, την Αυστραλία, την Ευρώπη, Ιαπωνία, Ν. Αφρική, χώρες της Λατινικής Αμερικής και αλλού. Υπολογίζεται πως ένα ποσοστό μεταξύ του 10% και 30% των μαθητών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας πέφτει θύμα διάφορων τύπων εκφοβισμού, με δράστες και θύματα συνήθως αγόρια. (Ψάλτη Α. & Κωνσταντίνου Κ. 2007). Ευρωπαϊκές μελέτες αναφορικά με την έκταση του φαινομένου ως προς τη συχνότητα εμπλοκής μαθητών αναφέρουν επίπεδα από 11% στη Φιλανδία έως σχεδόν 50% στην Ιρλανδία. Στην Ελλάδα υπάρχουν ενδείξεις πως το αντίστοιχο ποσοστό ορίζεται κατά μέσο όρο στο 15% με διαφοροποιήσεις μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών, νησιών και ενδοχώρας ενώ αυξημένο παρουσιάζεται το ποσοστό στη Κρήτη 16,1% (Κουρκούτας, Η. & Κοκκιάδη Μ. 2015).

Για κάποιους ερευνητές η κορύφωση του φαινομένου του εκφοβισμού και της θυματοποίησης μεταξύ μαθητών, φαίνεται να εντοπίζεται, κυρίως, μεταξύ των

ηλικιών από 11 έως 14 ετών (Eslea et al. 2003. από Κουρκούτας Η. & Κοκκιάδη Μ. 2015) στα χρόνια δηλαδή που αντιστοιχούν στο Ελληνικό Γυμνάσιο.

γ. Διαδικτυακός εκφοβισμός

Αν και η τεχνολογική πρόοδος συνήθως ταυτίζεται με την κοινωνική πρόοδο, διαπιστώνεται επιστημονικά μία εκρηκτική αύξηση του εκφοβισμού και των επιθετικών παραβατικών συμπεριφορών με την εξέλιξη της τεχνολογίας στο πεδίο κυρίως της ψηφιακής διαδικτυακής επικοινωνίας. Η επίδραση της απόσταση διευκολύνει τη λεκτική χυδαιότητα οδηγώντας τους εμπλεκόμενους να χρησιμοποιήσουν ευκολότερα σκληρότερες εκφράσεις συγκριτικά με την «παραδοσιακή» επικοινωνία ενώ η δυνατότητα απόκρυψης της ταυτότητας πχ με ψεύτικα προφίλ, σε ανώνυμα μπλογκ κλπ απογειώνει τις δυνατότητες παραβατικής συμπεριφοράς (Donegan R. 2012)

Είναι φανερό πως στο ψηφιακό περιβάλλον δημιουργείται η απαιτούμενη «ευνοϊκή συγκυρία» παρέχεται δηλαδή η «δυνατότητα για άσκηση της επιθετικότητας στη καθημερινή πρακτική» (Στασινός Δ. 2020) ιδιαίτερα με τη καθολική χρήση των έξυπνων κινητών συσκευών (Hinduja & Patchin. 2010 από Donegan R. 2012).

Στη συνέχεια θα αναφέρομαι με τον όρο εκφοβισμός και στο σχολικό και στο διαδικτυακό.

3. Χαρακτηριστικά εκφοβισμού

α. Διαφοροποίηση φύλου - άμεσες και έμμεσες επιθέσεις

Η βία παρουσιάζει ποικιλία εκφάνσεων. Η εκφοβιστική βία διακρίνεται σε άμεση και έμμεση. Οι ονομαζόμενες ως «άμεσες εκφοβιστικές συμπεριφορές» εμπεριέχουν σωματική και λεκτική βία και είναι ευκολότερα αντιληπτές, ενώ οι λεγόμενες «έμμεσες» περιλαμβάνουν ειρωνεία, απαξίωση, δυσφημιστικές διαδόσεις, χειραγώγηση φιλικών σχέσεων κ.α. και είναι πιο δυσδιάκριτες.

Συχνά οι βίαιες και εκφοβιστικές συμπεριφορές στο σχολικό χώρο παρουσιάζονται να συνδέονται με την ανδρική ταυτότητα (Κουμτζή & Σακκά. 2005. από Ψάλτη Α. & Κωνσταντίνου Κ. 2007) ως παράγωγο πολιτιστικών περισσότερο στερεοτύπων. Ουσιαστική όμως διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με τον επιλεγόμενο τρόπο εκφοβισμού. Σε άμεσες επιθέσεις φαίνεται

πως εκτίθενται περισσότερο τα αγόρια τόσο ως θύτες όσο και ως θύματα (Olweus D. 1993 από Στασινός Δ. 2020) ενώ στις έμμεσες, οι διαφορές στη συχνότητα μεταξύ των δύο φύλων κάπως εξομοιώνονται (Ψάλη Α. & Κωνσταντίνου Κ. 2007) με τα κορίτσια να παρουσιάζουν σαφή προτίμηση στις τελευταίες όταν βρίσκονται στο ρόλο του θύτη (Στασινός Δ. 2020).

Τέλος, αν και τα κορίτσια δηλώνουν συχνότερα θύματα εκφοβισμού από τα αγόρια, τα στοιχεία αυτά φαίνεται να επηρεάζονται έντονα από την άρνηση των αγοριών να παρουσιάσουν τον εαυτό τους ως θύμα και να παραδεχθούν δηλαδή «αδυναμία». (Hinduja & Patchin. 2009. από Donegan R. 2012).

β. Κατηγοριοποίηση μαθητικών αντιδράσεων

Από τον Olweus αναγνωρίζονται επτά διαφορετικά επίπεδα - κατηγορίες μαθητών ως προς το ρόλο τους σε κάποιο επεισόδιο σχολικού εκφοβισμού: i.οι μαθητές που εκφοβίζουν, ii.οι ακόλουθοι - «τσιράκια», που άμεσα ή έμμεσα τους ενθαρρύνουν, iii.οι φανεροί υποστηρικτές του ευρύτερου περιβάλλοντος, iv.οι παθητικοί εκφοβιστές και δυνητικοί θύτες, v.οι αμέτοχοι παρατηρητές, vi.οι πιθανοί υπερασπιστές του θύματος και vii.οι πραγματικοί υποστηρικτές του θύματος που απεχθάνονται την εκφοβιστική συμπεριφορά (Olweus. 2001 από Donegan R. 2012). Η κατηγοριοποίηση αυτή, αν και όχι απόλυτη, βοηθάει στη κατανόηση και αντιμετώπιση του φαινομένου.

γ. Εκφοβισμός εκπαιδευτικών

Ένα πολλαπλά υποβαθμισμένο χαρακτηριστικό του σχολικού εκφοβισμού που λαμβάνει εξαιρετικά ανησυχητικές διαστάσεις είναι αυτό του εκφοβισμού εκπαιδευτικών από μαθητές. Αν και συζητείται εντόνως μεταξύ των εκπαιδευτικών κύκλων, σε ακαδημαϊκό επίπεδο σπανίως αναφέρεται ή διερευνάται ενώ στη διεθνή βιβλιογραφία φαίνεται να συνηθίζονται περισσότερο οι όροι «ανατρεπτική συμπεριφορά» και γενικόλογα «βία», παρά εκφοβισμός όταν πρόκειται για βίαιες δράσεις απέναντι σε εκπαιδευτικούς (Garrett L. 2014).

4. Σύντομη ανάλυση πιθανότερων αιτίων

α. Γενικά

Έχει ήδη γίνει αναφορά στο σύνθετο και πολυδιάστατο χαρακτήρα του φαινομένου της παραβατικότητας ανηλίκων. Οικονομικοί, κοινωνικοί, μορφωτικοί, εθνοτικοί, πολιτιστικοί παράγοντες, διαφορές στο φύλο και άλλα στοιχεία αναφέρονται και αναλύονται ως προς τη σημαντικότητα τους σε πλήθος επιστημονικών ερευνών.

Παρόλα αυτά, σε ψυχολογικό επίπεδο το κοινό στοιχείο, πίσω και πάνω από όλα, αποτελεί η εκμάθηση και καλλιέργεια τέτοιων συμπεριφορών μέσω της διαδικασίας της μίμησης, της δημιουργίας δηλαδή προτύπων καθώς και της παρουσίας του απαιτούμενου ευνοϊκού κλίματος προς εκδήλωση και εμπέδωση τέτοιων συμπεριφορών (Στασινός Δ 2020). Το ευνοϊκό αυτό κλίμα προσδιορίζεται από χαρακτηριστικά έντονου ανταγωνισμού και άρα ανασφάλειας, σε συνδυασμό με παθητικότητα, αδράνεια και ανοχή αν όχι ενθάρρυνση επιθετικών συμπεριφορών από το κοινωνικό – πολιτιστικό συγκείμενο (Donegan, R. 2012).

β. Μίμηση – πρότυπα – μάθηση και ανταγωνισμός μια βιολογική προσέγγιση

Ο Κάρολος Δαρβίνος στα κλασσικά έργα του «η καταγωγή των ειδών» και «η καταγωγή του ανθρώπου» αναφέρεται στις ρίζες του συναισθηματικού αποθέματος και της ποικιλίας του, τόσο στον άνθρωπο όσο και στα υπόλοιπα ζώα, σχετίζοντας το με το ένστικτο της επιβίωσης και αναπαραγωγής που συχνά, αποτελεί μια ιδιαίτερος ανταγωνιστική διαδικασία.

Σε έντονα ανταγωνιστικές συνθήκες το αίσθημα της ανασφάλειας δύναται να δημιουργεί επιθετικές συμπεριφορές με στόχο να «πετάξει εκτός» τους διάφορους πιθανούς ανταγωνιστές. Ισχυρές επιστημονικές ενδείξεις υποστηρίζουν την αιτιατή σύνδεση εκφοβισμού και ανταγωνιστικής ατμόσφαιρας στα πλαίσια ανέλιξης σε μια κοινωνική ιεραρχία (Donegan R. 2012).

Στο οποιοδήποτε «ενστικτώδες» υπόβαθρο επιδρά καταλυτικά η διαδικασία της εκπαίδευσης – μάθησης, βασικότερο δομικό στοιχείο της οποίας, σύμφωνα με όλους τους «θεωρητικούς της μάθησης», αποτελεί η μίμηση (Kymissis E & Poulson C. 1990). Η τελευταία, στηρίζεται συνήθως σε πρότυπα από το οικείο κοινωνικό περιβάλλον και βασίζεται στην ανάγκη αποδοχής και ενσωμάτωσης σε μία ομάδα (Over H. & Carpenter M. 2013).

γ. Ο ρόλος των MME και το διεθνές πολιτιστικό πρότυπο

Με την εξέλιξη των κοινωνιών και της τεχνολογίας το «οικείο κοινωνικό περιβάλλον» διευρύνθηκε δραματικά και πέρασε σε μεγάλο βαθμό στα ψηφιακά μέσα μαζικής ενημέρωσης και ψυχαγωγίας που αναγνωρισμένα κατέχουν σημαντικό ρόλο στα φαινόμενα βίας.

Το 2001 οι Kostinsky et al στα πλαίσια μιας εργασίας για το ρόλο της μιμητικής συμπεριφοράς, μελετούν τις επιδράσεις που είχε στη κοινωνία της Πενσυλβάνια των ΗΠΑ, η παρατεταμένη δημοσιοποίηση και ενασχόληση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) με τη σφαγή στο γυμνάσιο Columbine τον Απρίλιο του 1999 όπου δεκαπέντε μαθητές έχασαν τη ζωή τους ως αποτέλεσμα σκόπιμης δολοφονικής ενέργειας συμμαθητών τους. Διαπιστώνουν τη δραματική αύξηση της σχολικής βίας τις πρώτες πενήντα μέρες μετά το περιστατικό και μάλιστα με κατανομή συχνότητας που ακολουθούσε το χρόνο αφιέρωσης των ΜΜΕ στο περιστατικό (περισσότερο τις πρώτες δέκα μέρες μέχρι τη σταδιακή του υποβάθμιση ως είδηση). Στα συμπεράσματα τους, συστήνουν πως τα ΜΜΕ θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους το μιμητική «χιονοστιβάδα» που δημιουργούν και θα πρέπει να διαμορφώσουν τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων ανάλογα.

Η μαζική έκθεση στη τηλεοπτική ή διαδικτυακή βία συνιστά πλέον σημαντικό ζήτημα δημόσιας υγείας. Ο τηλεθεατής εθίζεται στο πόνο των άλλων, τα παιδιά φοβούνται περισσότερο τον πραγματικό κόσμο και η συμπεριφορά τους γίνεται πιο επιθετική και βίαια. Τα μέσα χειραγωγούν τα αισθήματα μας κάνοντας μας κατά βούληση, να αισθανθούμε φόβο, θυμό, επιθυμία, λύπη, κλπ (Bhatti M. & Hassan A. 2014)

Σε ένα τέτοιο διευρυμένο και παγκοσμιοποιημένο εν πολλοίς, ψηφιακό περιβάλλον, με τεράστιες τεχνολογικές δυνατότητες, η δημιουργία και αποδοχή προτύπων ξεπερνά τα στενά ατομικά και κοινωνικά όρια και προσεγγίζει το διακρατικό επίπεδο. Η παγκόσμια διάσταση του προβλήματος της βίας τις τελευταίες δεκαετίες, φαίνεται να συμπίπτει αντικειμενικά και με μια πολιτιστική παγκοσμιοποίηση που ακολουθεί την οικονομική και πολιτική κυριαρχία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ως παγκόσμια υπερδύναμη, γεγονός που διαπιστώνεται και από την τεράστια παραγωγή και κατανάλωση ταινιών του Χόλυγουντ και του τρόπου προώθησή τους που συχνά εμπλέκει επίσημα το κράτος των ΗΠΑ (Moody P. 2017).

Ο Donegan (2012) αποδίδει τα αίτια της βίαιης εκφοβιστικής συμπεριφοράς στην έντονη ιεραρχική ανταγωνιστικότητα της κοινωνίας των ΗΠΑ και του «ακραίου» κεφαλαιοκρατικού συστήματος της, που προωθεί τη πεποίθηση πως επιτυχία και πλούτος πηγαίνουν χέρι – χέρι, αποθεώνοντας αυτό το στόχο, δημιουργώντας ενοχές στους αποτυχημένους που δεν τα κατάφεραν στη «γη των ευκαιριών όπου όλα είναι δυνατά», οδηγώντας έτσι από μικρή ηλικία μαθητές σε διεφθαρμένες πρακτικές και αδίστακτη συμπεριφορά. Είναι γνωστοί άλλωστε οι όροι «winner» (νικητής) και «loser» (χαμένος - άχρηστος) που χρησιμοποιούνται.

5. Συμπεράσματα

Η μελέτη και κατηγοριοποίηση των χαρακτηριστικών του σχολικού εκφοβισμού βοηθάει στην αναγνώριση των αιτιών καθώς και των πιθανών λύσεων ενώ αποκαλύπτει σημαντικές πτυχές μιας παγκόσμιας, σχεδόν, κοινωνικής και πολιτιστικής ταυτότητας. Οι βάση των αιτιών θα πρέπει να αναζητηθούν κυρίως στη μιμητική συμπεριφορά, το ανασφαλές ανταγωνιστικό κοινωνικό κλίμα αλλά και στη παρεχόμενη δυνατότητα για εκδήλωση και εμπέδωση τέτοιων συμπεριφορών.

Ως εκ τούτου καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία προτύπων, αρνητικού κλίματος και άρα συναισθημάτων, παίζουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης τόσο ως ειδησεογραφικά όσο και ως ψυχαγωγικά εργαλεία με τη διαρκή αναπαραγωγή βίας και άλλων αρνητικών προτύπων που προβάλλουν ενώ όμοιο ρόλο διαδραματίζουν· βιντεοπαιχνίδια, ιστολόγια κοινωνικής δικτύωσης, «μπλογκ» το σύνολο γενικότερα του ραγδαία αναπτυσσόμενου ψηφιακού πολιτισμού «μας» ενώ τα έξυπνα κινητά ως μέσο συμβάλουν στη διαρκή και εύκολη έκθεση των μαθητών σε όλα τα προαναφερθέντα και δημιουργούν ευνοϊκές συνθήκες για αναπαραγωγή αντικοινωνικών συμπεριφορών.

Στο ίδιο πλαίσιο αναγνωρίζεται και ο ρόλος των ΗΠΑ ως παγκόσμια ηγεμονική δύναμη και πολιτιστικό πρότυπο που μέσω κυρίως της βιομηχανίας ψυχαγωγίας και ενημέρωσης της, αναπαράγει και μεταλαμπαδεύει τα ιδανικά του έντονα ανταγωνιστικού και εν πολλοίς βίαιου πολιτισμού της, στον υπόλοιπο κόσμο.

Βιβλιογραφία

Στα Ελληνικά:

Δαρβίνος Κάρολος. (1859/1974): Η καταγωγή των ειδών. Γκοβόστης.

Δαρβίνος Κάρολος. (1871/ 2006): Η καταγωγή του ανθρώπου. Γκοβόστης.

Κουρκούτας Ε. Ηλίας. & Αντωνιάδη Μαρία. (2015): Από τη σχολική βία και τον ενδοσχολικό εκφοβισμό στο «ενταξιακό σχολείο». Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 8.

Μαρκογιαννάκης Γιώργος., Καραγιάννη Ελένη., Νικολάου Ελένη. (2016): Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών Γυμνασιακής εκπαίδευσης σχετικά με το φαινόμενο του Σχολικού Εκφοβισμού. Ερκύνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών – Επιστημονικών Θεμάτων, 10: 4 – 19.

Στασινός Π. Δημήτρης. (2020): Η ειδική συμπεριληπτική εκπαίδευση 2027.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ.

Ψάλτη Αναστασία & Κωνσταντίνου Κατερίνα. (2007): Το φαινόμενο του εκφοβισμού στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης: Η επίδραση του φύλου και εθνο-πολιτισμικής προέλευσης. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ, 14(4): 329 – 345.

Στα Αγγλικά:

Bhatti Muhammad Ahsan & Hassan Ali Ab Ul. (2014): Psychological effects of TV News Violence on youth: A case study of the students of Bahauddin Zakariya University, Multan. Pakistan Journal of Social Sciences, 34(1) 295 – 309.

Donegan Richard. (2012): Bullying and Cyberbullying: History, Statistics, Law, Prevention and Analysis. The Elon Journal of Underground Research in Communications, 3(1): 33 – 42.

Garrett Lynda. (2014): The student bullying of Teachers: An exploration of the phenomenon and the ways in which it is experienced by teachers. Aigne, 5: 19 – 40.

Kostinsky Spencer., Bixler O. Edward., Kettl A. Paul. (2001): Threats of School Violence in Pennsylvania after Media coverage of the Columbine High School Massacre - Examining the role of Immitation. ARCH PEDIATR ADOLESC MED, 155: 994 – 1001.

Kymissis Effie & Poulson L. Claire. (1990): The history of imitation in learning theory: The language acquisition process. *JOURNAL OF THE EXPERIMENTAL ANALYSIS OF BEHAVIOR*, 54(2): 113 – 127.

Moody Paul. (2017): U.S. Embassy Support for Hollywood's Global Dominance: Cultural Imperialism Redux. (2017): *International Journal of Communication*, 11: 2912–2925.

Over Harriet & Carpendar Malinda. (2013): The Social Side of Imitation. *Child Development Perspectives*, 7(1): 6 – 11.